

TURISME I CULTURA A LES ILLES BALEARS: REALITAT HISTÒRICA I PERSPECTIVES

Sebastià Serra Busquets

Universitat de les Illes Balears

La pretensió de la present comunicació és analitzar el Turisme Cultural a les illes Balears a partir de les diferents accepcions del terme.

El primer interrogant dels molts que ens plantejam és si realment existeix el turisme cultural a les nostres illes.

El segon interrogant de l'oferta turística cultural, plantejaria, a quin sectors de turisme va dirigit. En aquest sentit, caldria diferenciar el turisme de segona residència i, fins i tot dins el turisme clàssic de masses dels mesos d'estiu, distints segments.

El tercer gran interrogant plantejat seria el de la formació dels tècnics i treballadors turístics.

El quart interrogant fa referència al paper de les institucions que tenen competències en l'àmbit turístic. És evident que la Comunitat Autònoma de les Illes Balears, l'Estat, els Consells Insulars i els Ajuntaments, poden tenir distints programes articulats.

És a partir d'aquests plantejaments o interrogants que hem fixat la qüestió inicial i l'objectiu real de la comunicació, analitzant l'oferta cultural existent en relació al turisme i plantejant una sèrie de perspectives.

Com a punt de partida, hem de fer referència a les senyes d'identitat del nostre país, de les illes Balears, a l'hora de la identificació com a mercat turístic.

La realitat nacional de Mallorca, Menorca, Eivissa i Formentera, en general, és difusa quant a les senyes d'identitat cultural que es plantegin. En aquest sentit són escasses les referències que es fan a les tasques de promoció exterior del turisme i, fins i tot, en el divers material informatiu que es reparteix a l'hora d'explicitar els aspectes fonamentals de les senyes d'identitat del patrimoni històric-artístic de les illes Balears.

Aspectes com la llengua i la cultura pròpies tenen un tractament poc específic en general.

La necessària i obligatòria preservació el patrimoni històric i artístic no és tenguda en compte en moltes ocasions.

És evident que hi ha excepcions i que trobam exemples de material informatiu realitzat i distribuït per determinades oficines d'informació turística, on sí s'ha fet un esforç per remarcar la identitat i per oferir una marca de qualitat respecte al patrimoni.

També és evident que determinats segments de professionals fan un esforç de promoció de les activitats culturals que es desenvolupen a la nostra terra.

Detectam els darrers anys, en aquest sentit, les diferències existents entre la percepció i/o promoció que es fa dels valors naturals, del patrimoni paisatgístic i natural, i la seva escassa relació amb el patrimoni històrico-artístic. El que com a hipòtesi consideram evident és que existeix una manca de política global i articulada de turisme cultural.

Molt recentment, la Conselleria de Cultura del Govern Balear participa del **Programa Mediterrània** amb Còrsega i Sardenya. Per ara és una incògnita aquest programa de turisme cultural. A més a més, no es té constància dels tècnics que participen en el disseny, elaboració i execució de l'anomenat programa.

Un projecte pilot a nivell estatal, i amb participació de diverses institucions, és el que es desenvoluparà a Menorca en relació a la declaració de l'illa com a Reserva de la Biosfera. En aquest sentit també hi ha incògnites respecte a la concreció d'aquest programa cultural.

La ciutat de Palma juntament amb Barcelona, Montpeller, Tolosa, València i Saragossa, en el si de la xarxa de ciutats 6C, estan començant a engegar un programa de turisme urbà.

En aquest sentit, les perspectives estan obertes i, en gran part, són una incògnita. Pel que sembla, els tècnics que estan realitzant el programa referit a Palma són de fora de les illes.

El treball empíric que s'ha realitzat a l'hora d'analitzar el turisme cultural a les illes Balears s'ha fet en base a l'anàlisi de quatre tipus de materials.

En primer lloc s'ha analitzat el material informatiu de mà que es dona en algunes de les oficines d'informació turística, bàsicament en els aeroports, en el centre de les ciutats i a les zones turístiques, en referència a les activitats i recursos culturals relacionats amb el turisme.

En segon lloc s'ha fet una anàlisi de les característiques que presenten les principals guies utilitzades.

En tercer lloc s'han estudiat les excursions organitzades més freqüents i els programes de visites a museus.

En darrer lloc s'ha analitzat, en part, el material de promoció exterior del turisme de les illes Balears.

D'aquests diferents nivells d'anàlisi és quan hem conclòs que hi ha molts d'interrogants respecte a la realitat del turisme cultural a les illes Balears, i és quan ens permetem plantejar una sèrie de perspectives de futur.

ELS PUNTS DE PARTIDA

Els punts de partida del turisme cultural a les illes Balears són molt importants i positius.

Des de començaments del segle XIX fins a l'arribada del turisme de masses a partir dels anys seixanta ens trobam amb una riquesa impressionant de llibres de viatgers i d'importantes aportacions en el terreny artístic, dels valors naturals, de l'antropologia, de l'economia, de la política i de la realitat geogràfica i artística.

A tall d'exemple podríem parlar de la interessant difusió de l'obra d'Alexandre de Laborde, Ramon Medel, Francesc Vallduví, Gaston Vuillier, Charles Williams Wood, Gaspar Melchor de Jovellanos, George Sand, José Vargas Ponce, André Grasset de Saint

Sauveur, Josep Antoni de Cabanyes i Ballester, Jean-Joseph Bonaventure Laurens, Carles Dembowski, Pau Piferrer, Charles Toll Bidwell, Joan Cortada, Jaime Villanueva, Jaume Cabanella, l'Arxiduc d'Àustria Lluís Salvador d'Habsburg-Lorena i de Borbó, Odón de Buen, Santiago Rusiñol, Salaverria,...

Moltes de les aportacions d'aquest autors varen ser fonamentals a l'hora d'entendre l'incipient però important corrent turístic dels anys 20 i 30.

Una de les descripcions interessants és la d'Alexandre de Laborde, escrita el 1908, de la qual oferim una part de la descripció de les ciutats de Palma, Eivissa i Maó, en versió catalana:

«...Una part dels carrers són estrets i mal pavimentats; els de la part baixa i les places de la ciutat són amples i regulars; entre les seves places, la del **Born** és la més bonica i la més freqüentada pels forasters i pels habitants; la de la **Drassana** és d'al·livió; en altre temps, el seu espai era cobert per l'aigua de la mar. Una altre passeig públic és el de la **Rambla**; hom s'hi passeja a peu i en cotxe. Hom calcula la població d'aquesta ciutat en trenta-tres mil habitants...».

«...La ciutat d'Eivissa està situada dalt la muntanya; és honorada amb el títol de bisbat; també és la seu del govern de l'illa, i hom hi troba una catedral, sis esglésies, tant parròquies com convents, un hospital, capelles i algunes casernes...».

«...Els carrers són estrets, desiguals, montuosos i pavimentats amb pedres. Fa un segle que no ho estaven gens.

«...En altres temps Maó estava envoltat de muralles; només en queda una de les portes, que serveix d'entrada a un nou carrer que va a un raval. Hom creu que aquestes muralles varen ser construïdes pels moros. La plaça principal, anomenada **plaça d'armes**, és quadrada, bonica i gran; en un dels seus costats hi ha una caserna de dos pisos, ben construïda i que conté mil dos-cents soldats; els altres tres costats estan tancats per cases d'una desagradable irregularitat.

L'Alameda és un passeig d'arbres a baix de la ciutat i sobre la riba del port, la vegetació del qual és molt escassa, i és l'únic indret considerat com un passeig; al costat hi ha una cisterna l'abundància d'aigua de la qual és un important recurs...».

És la magna obra de l'Arxiduc, *Die Balearen*, una peça clau per a la percepció dels viatgers. Ens trobam davant una autèntica enciclopèdia visual de la realitat de les illes que l'Arxiduc divulgà per tota Europa. El *Die Balearen* és, juntament amb Frederich Chopin i George Sand, l'instrument de difusió més important.

A finals del segle XIX i començaments del XX es plantegen tot un conjunt d'iniciatives per tal de potenciar el turisme.

El periodista Miquel dels Sants Oliver és un important punt de partida. L'any 1903 Bartomeu Amengual publica l'obra que ha significat una fita important, es tracta del llibre *La industria de los forasteros*.

L'any 1905 es fundava a Mallorca el Foment de Turisme i, a Menorca, l'any 1909, es constituïa la Societat d'Atracció de Forasters i Excursions. Serà l'any 1932 quan a Menorca es fundarà el Foment de Turisme. A Eivissa, entorn dels anys trenta, comencen les primeres iniciatives institucionals d'aquestes característiques.

L'any 1905 es publica l'obra d'Odón de Buen, *Excursiones por Mallorca*. L'autor té una gran importància pel que fa als estudis de biologia marina i a la difusió d'aquests. La seva obra recull molts d'aspectes naturalístics però també del patrimoni històric i artístic:

«...Palma es una ciudad admirablemente situada, en el fondo de la bahía de su nombre, sobre terreno cuaternario constituido por conglomerados de cantos calcáreos, compactos, procedentes del terreno jurásico. Tiene 70.000 habitantes y recursos de todo género.

Los arqueólogos hallarán en la capital mallorquina abundante material para sus estudios. Las personas cultas no deben dejar de visitar: la Lonja, la Catedral (sobre todo la puerta del Mirador), San Francisco (claustro notable y sepulcro de Raimundo Lulio), el Ayuntamiento, los patios de las casas de Sureda y Oleza. Las casas de Montenegro y de Sureda contienen objetos de arte dignos de verse. La Biblioteca del Conde de Montenegro encierra ejemplares notables. No debe olvidarse la visita al Museo de Raxa, situado en una casa de campo, a 12 kilómetros de Palma, con preciosas esculturas y restos romanos. Entre los edificios modernos, merece visitarse el espléndido Círculo Mallorquín...».

«...Muy cerca de la villa de Artá, a medio kilómetro, hay una gran construcción megalítica, que aun estando derruida, merece visitarse porque se conservan señales de un gran muro exterior circular y otro interno concéntrico; hay una puerta ciclópea de tres grandes moles calizas; la superior, es decir, la horizontal, tiene ranuras excavadas que han hecho creer se trataba de una *pedra de sacrificios*...»

També a començament de segle, concretament l'any 1907, es publica l'obra del català Parera Saurina, ja acabada l'any 1904, «Mallorca artística, arqueológica, monumental», que representa una fita important pel coneixement exhaustiu del nostre patrimoni. Un dels col·laboradors de l'obra fou Bernat Pons i Fàbregues. La precisió i, fins i tot, el tipus de redacció hi destaquen:

«...Pocos edificios civiles habrá en España y aun en otras naciones del viejo continente que hayan logrado tan unánime plebiscito de admiración como la Lonja de Palma.

Nacida al calor de una institución rica y culta, en sazón que el estilo gótico se hallaba en el apogeo de sus formas, y por obra de un artista ya tenido por eximio cuando a ella dedicó el esfuerzo equilibrado de su genio maduro, asumió en sí aquella suprema belleza, tan difícil de verse por completo realizada en toda obra humana, del íntimo enlace dels fondo con la forma...».

A partir dels anys 20 prenen molta d'importància les guies turístiques. Les guies Costa han marcat tota una època i tot un estil. Reproduïm, de la Guia Gràfica Costa (segona edició), que conté important material gràfic (unes 400 fotografies) tant de patrimoni històric-artístic com natural, el següent fragment referit a Palma:

«...Si el visitante es artista o simplemente aficionado a gozar del ambiente de las poblaciones típicamente señoriales como Palma, en las que los gremios contribuyeron a acentuar el carácter de sus tradiciones, bueno será que al mar-

gen de sus inquietudes presentes sumerja el espíritu en la acogedora placidez del barrio de la catedral sombreado de misterio, que dirija sus pasos hacia la Portella, que vea el rincón de Santa Clara, que vaya por la calle Morey y luego por la de Montesión, para desembocar en la plaza de San Francisco y seguir por la angosta de Zavellá...».

De les mateixes guies cal destacar els itineraris elaborats que presenten i dels quals reproduïm una part del que inclou Inca-Pollença-Formetor:

«...Saliendo de Pollensa en dirección al puerto, a unos dos kilómetros a mano izquierda, encontraremos un camino que con tres kilómetros más de recorrido, nos conducirá a la famosa Cala San Vicente; desandando estos tres kilómetros, con cuatro más, llegaremos al puerto o barrio de Pollensa. Forma un remanso tan risueño, que puesto de moda por pintores notables se ha visto crecer su caserío, construyéndose cada año nuevos hoteles, lo que demuestra el encanto del lugar, que con otros de Palma, Sóller, Alcudia, Andraitx, Estallencs, Bañalbufar, han formado la base para la justificada propaganda de la isla...».

El Foment de Turisme va dur a terme diverses publicacions divulgatives, entre les quals en destaca una de 1932, il·lustrada amb paisatges a l'oli d'Erwin Hubert i text de Salavarría:

«...Todos me recomiendan al llegar a la isla, que no deje de visitar Valldemossa y Miramar. Y atiendo el consejo por el paisaje y por los recuerdos históricos que guarda el sitio. Colocada Valldemossa en el corazón de la cordillera que cubre la isla por la parte del norte, reúne efectivamente, todos los halagos del paisaje de montaña de tipo mediterráneo. En cuanto a Miramar, basta decir que allá residió Raimundo Lulio, uno de los espíritus más varios, originales y profundos que ha dado la cultura de Valldemossa...».

Durant els anys 20 i 30 es varen difondre petites publicacions que ajuntaven el binomi art-paisatge.

LA MADURESA DEL TURISME DE MASSES

Els darrers anys detectam tot un conjunt d'indicis, sobretot a partir de la dècada dels vuitanta, que ens fan pensar que des de distints sectors professionals i, en alguns casos, des de les institucions públiques, existeixen nous plantejaments, paral·lels en ocasions, i, en altres casos, interrelacionats amb el turisme massiu. Dins aquestes iniciatives trobam algunes guies per a visitants que posen èmfasi en els monuments i museus, així com en aspectes de la història, la geografia i el folklore.

La guia publicada per l'Ajuntament de Palma assenyala desset edificis notables i set cases senyoriales. Aquesta guia turística, més moderna i actualitzada, està editada en sis llengües i és prou precisa. També cal convenir que el plànol de Palma amb l'objectiu de «ciutat de patis» gaudeix d'un notable interès.

El calendari turístic de Balears, que va editar el Consell General Interinsular a començament dels anys 80, té un aplec important de festes, és una llàstima que no s'hagi aprofundit en aquesta línia.

Les Oficines d'Informació Turística ofereixen un conjunt de fullets informatius de continguts molt diversos; alguns d'ells tracten els museus, activitats culturals, exposicions, etc.

De les activitats culturals, les que més es promocionen respecte al turisme són els festivals de música clàssica, entre els quals destaquen els de Pollença, Deià, Valldemossa, Artà, Capdepera, Bendinat, Ciutadella, Maó, Sant Carles a Eivissa i el concert del Torrent de Pareis.

Amb més dubtosa incidència en el turisme trobam els festivals de música del Pla de Mallorca, Cançons de la Mediterrània i altres activitats musicals de Palma.

L'agroturisme, a través de la seva activitat associativa, comença a tenir una oferta considerable.

En el terreny de l'excursionisme, si bé allò que crida més l'atenció són les activitats en certa forma conflictives, com rutes en *jeeps*, nocives per als espais naturals que travessen, destaquem algunes excursions amb visites a jaciments prehistòrics i excursions pels espais naturals protegits. Les visites a possessions també són un dels aspectes potenciat.

L'Ajuntament d'Artà té una iniciativa important pel que fa a conjuntar el coneixement del poble i del poblat talaiòtic de ses Païsses.

Cal destacar el nombre de visitants del Museu de Lluc, important des d'un punt de vista etnològic i prehistòric, i també a la possessió de la Granja d'Esporles. Per altra banda, existeixen noves iniciatives com la visita a la possessió Els Calderers, a Sant Joan, o a la Fundació Miró de Palma, encara en una primera fase de difusió. Però de totes maneres, la majoria d'excursions són les clàssiques i massificades, com les Coves d'Artà i del Drac, a Manacor, o la Seu i l'Almudaina, a Palma.

Destaquen els itineraris arqueològics per l'illa de Menorca, publicats pel Consell Insular de Menorca i l'IBATUR l'any 1993, i que completen anteriors publicacions sobre el tema. Inclouen setze rutes arreu del patrimoni arqueològic menorquí.

Seguint amb Menorca, les visites culturals programades i publicades inclouen el Molí d'Alt de Sant Lluís, anomenat Museu Etnològic. Al mateix temps, es posa èmfasi en les visites a Maó, Ciutadella i es Castell, amb totes les seves característiques urbanes.

A l'illa d'Eivissa, una iniciativa interessant de la Conselleria de Turisme del seu Consell Insular ha estat la publicació, l'any 1992, d'unes rutes urbanes que destaquen el patrimoni arquitectònic de Dalt Vila, coneguda com «Caminando por Dalt Vila».

Ja en els anys 90 sorgeixen un conjunt de publicacions d'itineraris pels centres històrics, també anomenats itineraris urbans. En aquest sentit destaquem els de Palma, Inca i Llucmajor. És evident, però, que aquestes publicacions no van destinades al sector turístic, a excepció feta dels plànols de mà que sí inclouen alguns d'aquests itineraris, com en el cas d'Inca i de Palma.

Un aspecte a destacar en els anys 80 i 90 són les nombroses publicacions d'estudis que fan referència a aspectes del patrimoni històric i artístic de totes les illes Balears. Aquestes publicacions són un instrument formatiu i informatiu bàsic. Moltes d'elles formen part d'iniciatives editorials de les institucions, alguns d'aquests estudis es recullen en la bibliografia presentada.

El moviment associatiu en defensa del patrimoni històrico-artístic és una realitat que prové ja del segle passat i que s'ha anat intensificant els darrers anys. La Societat Arqueològica Lul·liana, l'Ateneu de Maó, l'Institut d'Estudis Eivissencs, ARCA i l'Obra Cultural Balear duen a terme una important tasca en aquest sentit.

PANORAMA ACTUAL I PERSPECTIVES

El punt de partida és la necessària convicció en la importància de la preservació, gestió i difusió del patrimoni històric i artístic. A la vegada cal resituar la importància de la cultura en el terreny del turisme. A partir d'aquests principis generals ens atrevim a plantejar una sèrie d'objectius per assolir a curt termini:

1) Cal interrelacionar les polítiques culturals i turístiques dutes a terme pels responsables polítics i els tècnics, per no només organitzar i difondre activitats puntuals i concretes.

2) És urgent atendre les necessitats de formació en aquest terreny del patrimoni, del sector turístic. Els plans d'estudis i els reciclatges han de contemplar els aspectes històrics, artístics i culturals.

3) Es necessita una Guia de Recursos Culturals que es vagi actualitzant, a l'abast del sector turístic i de la població en general.

4) És necessària una Guia del Patrimoni Arquitectònic de les illes Balears.

5) És urgent la publicació dels Inventaris dels Jaciments Arqueològics, així com itineraris arqueològics i la senyalització i condicionaments dels monuments.

6) El patrimoni etnològic necessita catalogació i gestió. És lamentable el desaprofïtament del Museu Etnològic de Muro.

7) Els itineraris urbans haurien de ser una realitat.

8) La política de museus necessita revisar-se. Cal actualitzar algunes guies i la visió didàctica ha de ser present en els museus. És inadmissible que hi hagi museus tancats, i, en general, la seva manca de difusió.

9) Cal una revisió de certs aspectes de les excursions organitzades.

10) La promoció exterior del turisme ha d'incloure la necessitat de defensa del patrimoni històric, artístic i natural, i ha d'assenyalar clarament les senyes d'identitat dels pobles de les illes Balears.

11) Calen programes de recerca dins els àmbits culturals.

12) Cal una política de publicacions i la seva correcta difusió.

Per acabar, cal pensar que els esforços que, des de les institucions i els sectors econòmics, es dediquin a l'objectiu de preservar i difondre el nostre patrimoni, de gestionarlo en definitiva, aniran encaminats a una millor qualitat de vida i riquesa col·lectiva.

BIBLIOGRAFIA

ALOMAR, G.; ALOMAR, A. (1994): *El patrimoni cultural de les illes Balears. Idees per una política de defensa i protecció*. Institut d'Estudis Baleàrics, Conselleria de Cultura, Educació i Esports. Palma.

«Balears desde el Cielo». Diario de Mallorca. Palma 1994.

- CANTARELLAS, C. (1981): *La arquitectura mallorquina desde la Ilustración a la Restauración*. Institut d'Estudis Baleàrics. Palma.
- CARTAILHAC, G. (1991): *Los monumentos primitivos de las islas Baleares*. José J. de Olañeta editor. Palma.
- Catàleg dels Antics Camins de la Serra de Tramuntana*. Consell Insular de Mallorca. Palma, 1993.
- DOMENGE, J. (1991): *L'argenteria sacra a l'església de Mallorca (segles XIV-XVI)*. José J. de Olañeta editor. Palma.
- Estudis de l'Associació per a la Recuperació del Casc Antic (ARCA).
- Estudis del Museu de Mallorca.
- FULLANA, P.; CRESPO, A.; PROHENS, J. (1991): *Claustros de Mallorca*. Guillermo Canals editor. Palma.
- GAMBÚS SAIZ, M. (1989): *Els miradors en l'arquitectura de Palma*. Ajuntament de Palma.
- GAMBÚS, M.; MASSANET, M. (1987): *Itinerarios arquitectónicos de las islas Baleares*. Palma.
- GARCIA, N.; OLIVER, E. (1989): *Cases de molí*.
- GARCÍA-RUIZ GUASP, L. (1992): *Palma, ciudad de patios*. Las ediciones de Bitzoc. Ajuntament de Palma.
- «Las Posesiones en Mallorca». A *Guia de los Itinerarios Culturales de las Regiones de Europa*, 1990.
- «Mallorca desde el Aire». Promomallorca ediciones, Ultima Hora. Palma, 1986.
- «Mallorca desde el Mar». Promomallorca ediciones, Ultima Hora. Palma, 1987.
- Mallorca*. Consell Insular de Mallorca. Palma, 1993.
- MARÍ CARDONA, J. (1980): *Els carrers i les places de Vila*. Eivissa.
- MARÍ CARDONA, J. (1993): *El llarg camí del pa a Formentera*. Institut d'Estudis Baleàrics. Palma.
- MONSERRAT FERRER, M. (1991): *Itinerari urbà del poble de Llucmajor*. Ajuntament de Llucmajor.
- MURRAY, D. G.; CANTARELLAS, C. (1986): *Ses nostres cases. Arquitectura tradicional de les Balears*. Caixa de Balears «Sa Nostra». Palma.
- MURRAY, D. G.; LLABRÉS, J.; PASCUAL, A. (1993): *Jardines de Palma. Historia e imágenes*. José J. de Olañeta editor. Palma.
- MURRAY, D. G.; PASCUAL, A. (1988): *La casa y el tiempo*. José J. de Olañeta editor. Palma.
- MURRAY, D. G.; SEGUÍ, M. (1989): *El modernismo y su tiempo*. José J. de Olañeta editor. Palma.
- PICORNELL, C. (1989): *Turisme i Territori a les Illes Balears*. Tesis Doctoral (inèdita). Universitat de les Illes Balears.
- PORCEL, B.; CATANY, A. (1990): *Las Baleares*. Lunweg editores de Bitzoc. Barcelona/Madrid.
- Quaderns de Folklore. Col·lectiu Folklòric Ciutadella.
- RAYÓ, P. (1994): *Itineraris urbans per la ciutat d'Inca*. Ajuntament d'Inca.
- ROSSELLÓ, G.; FRONTERA, G.; SOLER, G. (1988): *Palma*. Ajuntament de Palma.
- SCHMID, N. (1993): *Formentera*.
- SEGUÍ AZNAR, M. (1985): *La arquitectura modernista en Baleares*. Ed. Cort. Palma.

- SEGURA, J. (1991): *Les torres marítimes de Llucmajor*.
- SEGURA, M.; VICENS, J. (1985-87): *Possessions de Mallorca*. Teix.
- TALLER D'ESTUDIS DE L'HÀBITAT PITIÚS (1991): *Dos casaments d'Eivissa*.
- TORRES, E. (1980): *Guia d'Arquitectura d'Eivissa i Formentera*. Col·legi d'Arquitectes de Barcelona. Barcelona.
- VALERO MARTÍ, G. (1989): *Elements de la societat pre-turística mallorquina*. Conselleria de Cultura, Educació i Esports. Palma.
- VALERO MARTÍ, G. (1993): *Camins i Paisatges. Itineraris culturals per l'illa de Mallorca*. José J. de Olañeta editor. Palma.
- VALERO MARTÍ, G. (1993): *Itineraris pel centre històric de Palma*. Ajuntament de Palma.
- VIDAL ALCOVER, J. (1993): *Una passejada per Ciutat*. Ajuntament de Palma.
- VILELLA, C. (1989): *Trajes de la isla de Mallorca*. Editorial del Patrimonio Nacional y José J. de Olañeta editor. Palma.
- WIGK, S. (fotografies LEVICK) (1983): *Ibiza*. Polígrafa. Barcelona.